

«Selebrasyon Mwa Kreyòl: Mwa Jean-Jacques Dessalines»

Emmanuel W. VEDRINE

Oktòb 2005

Dabitid Ayisyen selebre 28 Oktòb, kòm se yon koutim ki obsève nan peyi kreyolofòn yo. Kèk nan nou, Pèp Kreyòl, menm ale pi lwen pou selebre tout mwa oktòb la kòm «Mwa Kreyòl». An menm tan tou anpil nan nou, Ayisyen, bliye gran lidè revolisyonè a (ki te ranplase Tousen apre Fransè yo te kaptire l, al anprizone l an Frans kote l mouri) epi Ayisyen parèy li te asasine l britalman nan dat 17 oktòb, 1806. Desalin, fondatè Premye Repiblik Nwa a (Ayiti), te sakrifye lavi l pou tout pitit Ayiti Toma.

Li eseye fè tout sa l te kapab pou l ini ofisye nwa ak milat dekwa pou te konbat lame Napoleon an, pi puisan lame ki te goumen kont Lame Endijèn lan nan Revolisyon Ayisyèn lan («*Bataille de Vertières*» – 18 Novanm, 1803). Lame nou an te pote laviktwa tou nan kokenn lagè sa a kote non sèlman ansyen esklav yo te vin libere, men tou yo te vin gen yon patri ki rele yo chèmèt, chèmètrès.

Nou pa dwe bliye tou kokenn enfliyans esklav nwa sa yo, ki te libere tèt yo, genyen sou plizyè milyon esklav (lòt kote) ki potko libere oubyen sa yo ki te libere a mwatye nan tout kontinan ameriken an nan epòk la. Desalin pa t janm gen chans pase nan oken lekòl, men se te youn nan pi gran ewo Ayiti te kapab pwodui paske l te gen yon gran vizyon pou peyi a dekwa pou nou tout, Ayisyen, te kapab viv ak fyète sou tè brav yo (zanzèt nou yo ki pa t pè mouri pou libere nou).

Lè m t ap panse a yon sijè ki an rapò ak kreyòl pou ekri nan kad selebrasyon Mwa Kreyòl la, toudenkou Desalin te vin nan tèt mwen epi ak anpil plezi e omaj, mwen dedye powèm mwen, «Se kreyòl mwen pale» (1), ansanm ak atik sa a pou fondatè patri nou nan. Kòm Felix Morisseau-Leroy, «dwayen literati kreyòl» la, fè sa ak tit yon powèm li ekri an memwa kokenn ewo sa a, «Mèsi Papa Desalin». M ap di tou «Mèsi Papa Desalin» dèske ou fè m yon nèg lib jodiya; mèsi dèske ou fè m fyè de lang natifnatal ou a mwen pale e ekri tou, lang ou menm te pale avèk plizyè milye moun sou il yo rele «Ayiti» a, sou bèl tè montayez sa a jan ansyen natifnatal yo te konn rele l pandan plizyè milye ane avan Lamè Karayib te vomi yon seri mons ke nou pa konnen kibò yo sòti pou te vin reklame tè sakre sa a kòm pa yo, epi asasine britalman premye abitan yo.

Nan paragraph anlè a, mwen mansyone «yon sijè ki an rapò ak kreyòl» paske gen yon dal ak yon pakèt ke nou te kapab pale de yo si nou ta pran pou layite yo. Pifò Ayisyen, m ta di sa yo ki ka li fransè e sa yo k ap fè efò aprann li kreyòl, pa gen okenn ide ki valè koze ki pibliye deja sou lang kreyòl la desanzan ki sot pase yo, oubyen nou ta di «plis pase desanzan». La a, mwen mansyone nimewo sa a, desan, ki fè m sonje Bisantnè Endepandans Ayiti (1804-2004) e an tèm sa peyi nou an kontribye lengwistikman palan. Donk, se te youn nan ide kle mwen te gen nan tèt mwen lè m te anbake m nan travay pi gwo rechèch sou «bibliyografi kreyòl» (1997-2002) pou te pibliye dènye liv mwen an, *An annotated Bibliography On Haitian Creole: A review of publications from colonial time to 2000* (700 paj, 2003. Educa Vision).

Depi epòk kolonyal (byen lontan avan 1804), y ap pibliye dokiman sou kreyòl, men se pa yon bagay fasil pou jwenn tras yo pase poko gen yon sistèm fòmèl ki tabli pou pwoteje dokiman an(n) Ayiti. Reyalite sa a te pouse m travay san pran souf sou yon tèl bibliyografi. Anplis, Ayisyen (Ayiti kou nan dyaspora a) ap fè fas ak gwo pwoblèm «dokimantasyon». Chak moun k ap fè rechèch, chak ekriven dwe panse nan ki fason yo kapab jwenn yon solisyon pou amelyore sitiyasyon sa a.

Lè n ap gade pwogrè ki fèt nan lang ayisyen an o nivo diksyonè ki pibliye, se yon testaman remakab pou lang sa a ak moun ki pale l. Jounen jodiya, gen plis pase 20 diksyonè bileng ki pibliye sou lang nou an pandan trant ane ki sot pase yo. Li nesèsè pou gen plizyè tip zouti posib pou pwomote rechèch lengwistik nan plizyè domèn kote lang kreyòl la ap devlope rapidman. Men lè n konnen tou dokimantasyon se youn nan gwo bwalong Ayiti kenbe (yon defi pou l leve), anpil moun pa t okouran tout sa ki te pibliye sou lang natifnatal yo a. *An annotated bibliography On Haitian Creole...* kapab konsidere tou kòm yon envantè sou piblikasyon (nan sans sa a) kote l dokimante yon varyete sijè ki kouvri plizyè domèn lè n jete yon koudèy sou kontni liv sa a (*Yon Bibliyograf sou Peryodik ki gen piblikasyon sou kreyòl (268 antre); Agrikilti, Flora & Fauna (61 antre); Bibliyografi (12 antre); Diksyonè, Glosè ak sous ki an rapò (130 antre); Edikasyon, Alfabetizasyon ak Materyèl didaktik (334 antre); Foklò & (Tstwa) Kont (230 antre); Sijè jeneral (445 antre); Jewografi & Istwa (63 antre); Gramè (72 antre); Sante & Ijyèn (52 antre); Lengwistik istorik (88 antre); Roman & Istwa kout (108 antre); Òtograf (112 antre); Pyèsteyat (enkli travay ki an rapò ak sa, 87 antre); Pwezi (204 antre); Pwovèb (54 antre); Dokiman relijye (145 antre); Sosyolengwistik (116 antre); Materyèl didaktik pou moun k ap aprann*

kreyòl (41 antre); Teyori lengwistik (325 antre); Tèz ki an rapò ak kreyòl (75 antre); Entèvyou ak kèk kreyolis ayisyen, Journalis & Otè (13 antre); Apenndis (Pati I, II & III: Pati III, Tèz ki an rapò ak Ayiti, 308 antre).

Ak enfòmasyon sa yo lektè ak moun k ap fè rechèch kapab gen yon ide jeneral ki valè koze ki pibliye sou lang nou an, e an menm tan, lang kreyòl la poko jwe tout privilèj lang fransè a ap jwi depi plis pase desanzen nan peyi nou byenke Konstitisyon 1987 ta rekonèt li kòm yon lòt lang ofisyèl bò kote fransè e menm avan, an 1979-80, yon dekrè te pibliye kote l di kreyòl ta itilize kòm lang anseyman pandan twa premye ane lekòl primè. Men bagay yo toujou rete ekri sou papyè an(n) Ayiti, e gouvènman a pa janm fè travay li. Anyen poko janm fèt nonplis pou tabli yon politik lengwistik Ayiti menm jan sa fèt nan peyi Sechèl (2). Se ta yon modèl pafè pou gouvènman ayisyen an gade sou li pou bay lang nou an tout respè ak diyite li merite e kote difizyon l ta jwe yon wòl total kapital nan tout peyi a.

NÒT

(1) SE KREYÒL MWEN PALE

Mèsi Papa Bondye dèske se kreyòl mwen pale

Ala bèl lang sa a bèl!

Mwen di sa m panse ladan san tèt grate

Mwen pa gen okenn vèb pou m konjige,

Okenn sibjonktif m ap anplwaye

Pa gen fè tilititi

Pou blofe pitit natifnatal yon peyi

Mèsi Papa dèske se an kreyòl mwen panse

Mèsi dèske m fèt sou tè Dayiti

*Kote lang sa a soti
Lang yon dal gwo Ewo te pale:
Tousen
Desalin
Kapwalamò
Anrikristòf
Chalmayperal
Yo tout te pale kreyòl
Se nan lang sa a yo te kominike
Pou yo te ban m libète
Yon lang ki pa lang vini
Lang kolon yo ta renmen detwi
Men m p ap boukante lang mwen an
Pou lang ki soti lòt kontinan
Mwen p ap fè boukantay pou okenn bagay
Zafè sila yo ki renmen esklavay
Fòk se li pou m pale
Se nan li pou m reve
Se li m pi renmen
Se li ki san mwen
Kreyòl se nanm mwen
Nenpòt Ayisyen ki ta meprize lang sa a
Pa yon vrè kreyòl
Se pa yon vrè natifnatal peyi Dayiti
Son w ti sousou lòt peyi
Yon sousoubrake k pa gen kote pou l rete
Yon reskiyè k toujou ap tann kras manje
Yon moun ki san diyite
Ki pa konn sa l ye.*

(2) SECHÈL (Seychelles). Selon konstitisyon (ki adopte 8 jen 1993), lang nasyonal nan peyi Sechèl se: anglè, kreyòl ak Fransè. To moun ki ka li ak ekri se: 62% a 80%. «Yo te adopte kreyòl, lang matènèl 94% popilasyon an (1990), kòm premye lang ofisyèl nasyon an nan ane 1981. Anglè se dezyèm lang peyi a epi Fransè, twazyèm lang lan. Yo rekonèt tout kòm lang ofisyèl. Bi anfas k ap kontinye fèt sou kreyòl la se pou fasilite ansèyman lekti a elèv nivo elemantè epi pou ede tabli yon kilti distenge ki makònen ak eritaj li. Plis pase yon tyè Sechelwa yo kapab itilize lang anglè a, e gwo majorite jèn Sechelwa yo kapab li anglè, ki lang gouvènman ak komès. Se lang palman an, byenke moun k ap pran lapawòl kapab itilize kreyòl oubyen Fransè tou. Atik pi pibliye nan jounal prensipal yo ekri an twa lang». (Sous enfòmasyon sa a soti nan: *U.S. Library of Congress*, enfòmasyon an liy - tradiksyon kreyòl: E. W. Védrine).